

DOZ-KiNK.6521.10.2021.KP

WPROWADZENIE DO WYTYCZNYCH I STANDARDÓW DOTYCZĄCYCH OCHRONY ZABYTKOWYCH DZIEŁ BUDOWNICTWA OBRONNEGO

Fortyfikacje - budowle, zespoły budowli, eksponowane najpełniej jako krajobraz warowny, ukształtowane dla celów prowadzenia aktywnej walki a także dla biernej ochrony życia i zasobów oraz środków produkcji, niezbędnych do obrony i przetrwania w warunkach wojennych - są cennym zasobem dziedzictwa europejskiego i narodowego.

Polska posiada wyjątkowy i bogaty zasób zabytków fortyfikacji nowożytnej i najnowszej. Odznacza się jako całość uniwersalną wartością, stanowiąc reprezentatywną i unikatową w swej przegładowości, kolekcję europejskich idei i praktyk fortyfikacyjnych, utrwalonych w materialnej formie oraz w historycznych i współczesnych treściach i znaczeniach. Tak zróżnicowany i dobrze zachowany zasób jest unikalny na skalę europejską, oraz współdecyduje w istotny sposób o tożsamości kulturowej i krajobrazowej naszego kraju.

Trzy zasadnicze aspekty wspomnianej wartości łącznej fortyfikacji to:

- aspekt naukowo-dokumentacyjny (genetyczny);
- aspekt przestrogi (ostrzegawczy, perswazyjny);
- aspekt dobrych praktyk (sukcesyjny, adaptacyjny)¹.

Aspekt naukowo-dokumentacyjny (genetyczny)

Aspekt wynikający wprost z aktu twórczego, jego idei, z poziomu intelektualnego i moralnego twórców, poziomu techniki, dostępnych środków materialnych i sił wytwórczych, rodzaju i stopnia zagrożenia, stopnia determinacji budowniczych dawnych umocnień i czasu, który mieli na realizację swoich zamierzeń. Opiera się na cechach swoistych, dokumentując

¹ W oparciu o konkluzje końcowe Międzynarodowej konferencji „Twierdze jutra” zorganizowanej przy wsparciu Inicjatywy Środkowoeuropejskiej (CEI) w Nowym Sadzie / Petrovaradin, w Serbii, w dniach 29-31 sierpnia 2019 r. twierdzono, iż punktem wyjścia traktowania dawnych fortyfikacji jako wartości wyjątkowej i uniwersalnej, są trzy grupy wartości: historyczne / genetyczne - fortece jako Akademie Historii; wartości ostrzegawcze /perswazyjne - Twierdze jako Akademie Pokoju; wartości dobrych doświadczeń - Twierdze jako Akademie współczesnej codziennej działalności.

epokę oraz okoliczności powstawania i służby militarnej, wpisanej w genezę dawnych fortyfikacji.

Fortyfikacje od początków świadomych działań człowieka, kształtowane były z wykorzystaniem najlepszej wiedzy i umiejętności, z użyciem najlepszych materiałów, największych, możliwych do pozyskania, sił żywych i środków ekonomicznych. Decydowały bowiem dosłownie i bezpośrednio o zachowaniu życia, bezpieczeństwa, warunków egzystencji, trwałości systemów ekonomicznych, religijnych, dynastycznych i politycznych; odnosząc się do najbardziej podstawowego, wspólnego wszystkim istotom żywym – instynktu samozachowawczego.

Najbardziej awangardowe osiągnięcia każdej z epok wprzęgnięte były we wzajemnie inspirujące się, zwrotne sprzężenie doskonalenia środków ataku (w tym środków rażenia) i środków ochrony przed nimi – przy równoczesnym stworzeniu najdoskonalszych warunków użycia własnych środków walki. Fortyfikacja była więc i jest zapisem, niekończącego się procesu optymalizacyjnego - dramatycznego godzenia sprzecznych warunków w kształtowaniu czterech podstawowych jej elementów:

- przeszkody (technicznie, pasywnie utrudniającej dostęp przeciwnikowi);
- schroniska (technicznie, pasywnie chroniącego załogę i zasoby materialne obrońców);
- stanowiska (zapewniającego najlepsze, techniczne możliwości aktywnego oddziaływania na przeciwnika - za J. Bogdanowskim);
- komunikacji (zapewniającej najlepsze, techniczne warunki bezpiecznego i skutecznego dostępu i powiązań pomiędzy innymi elementami fortyfikacji - za K. Biskupem).

Fortyfikacja zawsze narażona była na najbardziej niekorzystne, ekstremalne warunki oddziaływania człowieka i natury. Musiała przeciwstawiać się świadomie kierowanym siłom zniszczenia. Z tych powodów zabytki fortyfikacji są równocześnie najdoskonalszymi reprezentantami osiągnięć technicznych swoich epok, zazwyczaj o charakterze pionierskim, wyznaczającymi kierunki rozwoju techniki, budownictwa i architektury cywilnej.

Konieczność godzenia antagonistycznych wymagań w warunkach wymuszonej optymalizacji i racjonalizacji przesądza o wartości historyczno-dokumentacyjnej fortyfikacji jako zabytków inżynierii i techniki (za R. H. Bochenkiem).

Doskonałości rozwiązań technicznych towarzyszył zazwyczaj wysoki poziom artystyczny i wykonawczy budowli, ich fragmentów i zespołów, eksponujący prestiż fundatora, budzący podziw i podnoszący morale obrońców, zaś respekt, a czasem przerażenie - potencjalnych wrogów. Żaden inny rodzaj architektury nie niósł w sobie tak intensywnego przekazu propagandowego, nie odnoszącego się do promowania określonej koncepcji religijnej,

filozoficznej czy ideologii, lecz **wprost** - do zagadnień przetrwania; życia lub śmierci. Paradoksalne – możliwość zniszczenia najbardziej kunsztownych elementów zdobniczych (które ustąpiły z fortyfikacji - i to nie do końca! - dopiero w przededniu II wojny światowej) wiązało się z psychologiczną rolą umocnień.

Wymiar estetyczny fortyfikacji, zaistniały zarówno w sposób intencjonalny, często jako wkład wysokiej klasy artystów jak i nieintencjonalny - konsekwencja minimalizacji celu rażenia i mimikry (organiczne i harmonijne metody kształtowania krajobrazu, stosowanie form horyzontalnych, zieleni maskującej, specjalnej palety barw) stanowi dziś niezwykle cenny depozyt wartości kulturowych, historyczno-dokumentacyjnych oraz adaptacyjnych - także o znaczeniu ekologicznym i społecznym.

Projektowanie fortyfikacji było najbardziej prestiżowym, intratnym i nobilitującym, lecz i niebezpiecznym (z uwagi na bezpośrednią odpowiedzialność osobistą w warunkach wojennych, grę wywiadów, zagrożenie personalne itp.) rodzajem twórczości w dziedzinie budownictwa, architektury, a także projektowania urządzeń specjalnych - ochronnych, transportowych, oświetleniowych, wentylacyjnych oraz sprzętu artyleryjskiego i specjalnej broni strzeleckiej wraz z ich stanowiskami.

Twórcami idei fortyfikacyjnych w skali światowej byli zarówno wielcy artyści, jak Michał Anioł, Leonardo da Vinci, Albrecht Dürer (pionier nowożytnej fortyfikacji artyleryjskiej), architekci (Martini, Vasari), naukowcy tacy jak Łazarz Carnot, czy koronowane głowy – np. król Prus – Fryderyk Wielki, cesarz Francuzów Napoleon I oraz polski król – August II Mocny.

Twórcami fortyfikacji, w tym powstałych na ziemiach polskich w obcych interesach, byli także Polacy, zarówno pośród projektantów (m.in. architekci Feliks Księżarski i Jakub Kubicki) jak i inżynierów, techników i wykonawców na poziomie wykonawczym. Wśród projektantów oraz teoretyków fortyfikacji i budownictwa wojskowego znajdują się bohaterowie pierwszych lat niepodległości - twórcy nowoczesnych sił zbrojnych II Rzeczypospolitej (m.in. gen. inż. Emil Gołogórski, ppłk. inż.arch. Aleksander Król, mjr inż. Karol Kleczke, mjr inż. Kazimierz Biesiekierski). Dzięki nim powstać mogły awangardowe rozwiązania fortyfikacji niepodległej Polski (projektowane m.in. przez płk. prof. inż. Tadeusza Zieleniewskiego, mjr. dypl. Mariana Porwita i innych). Jednym z najlepszych inżynierów fortyfikacyjnych swej epoki był Tadeusz Kościuszko.

Zabytki fortyfikacji nowożytnej i najnowszej są przykładami inżynierii i architektury ekstremalnej, tworzonej w skrajnie trudnych warunkach decyzyjnych, technicznych, organizacyjnych i realizacyjnych. Są dziełami tzw. "inżynierii bohaterskiej", którym to mianem określa się prace inżynierów-

pionierów, prekursorów przemian podczas 1 i 2 Rewolucji Przemysłowej. Są cennymi dokumentami swych epok, a zachowane we współczesnych granicach Polski fortyfikacje tworzą zasób szczególny – reprezentatywny dla idei i praktyk inżynierii epoki industrialnej.

Aspekt przestrogi (ostrzegawczy, perswazyjny)

Aspekt wynikający zarówno ze spełnienia przewidzianych w projekcie, realizacji i modernizacjach - funkcji obronnych, jak i z późniejszych przemianach dzieł fortyfikacyjnych, niezamierzonych przez ich twórców. Opiera się zarówno na cechach swoistych, jak i wynikających z nawarstwień funkcjonalnych, niezwiązanych z pierwotnymi zamysłami twórców fortyfikacji, a więc na ich cechach nieswoistych.

Fortyfikacje, oprócz wartości naukowych, niosą niezwykle ważny, ponadpokoleniowy przekaz o znaczeniu ostrzeżenia, przestrogi, perswazji. Przesądza o tym fakt, iż są nieraz równocześnie polami bitew, miejscami martyrologii, pomnikami tytanicznych wysiłków, będących miarą ambicji fundatorów o różnych motywacjach. Fortyfikacje stanowiły zarówno scenografię jak i scenerię wojny.

Rola scenografii wojny była zazwyczaj rolą potencjalną, groźbą - nie tyle generowała, co raczej ograniczała, kanalizowała lub powstrzymywała konflikty poprzez zastraszenie lub blokadę swobody decyzyjnej przeciwnika. Taką rolę odegrały m.in. Twierdza Zamość w początkach XVIII wieku, Twierdza Warszawa w XIX wieku, ale także Twierdza Kraków z początkiem grudnia 1914 r. czy, w jakimś stopniu, fortyfikacje i budowle specjalne okresu "Zimnej Wojny".

Gdy konflikt przeradzał się realne działania wojenne, fortyfikacjom przypadała rola scenerii walk z wszystkimi jej moralnymi, memorialnymi i przestrzennymi konsekwencjami, mającymi miejsce m.in. we wspomnianym Zamościu z czasów obrony 1813 r. czy z lat Powstania Listopadowego, Twierdzy Przemyśl - "Verdun Wschodniego Frontu I Wojny Światowej", wpisanej na listę Pomników Historii RP, czy też Westerplatte, Wizny, czy Węgierskiej Górki z 1939 roku.

Dawne fortyfikacje są więc zapisem zarówno dynastycznych, narodowych, państwowych czy mocarstwowych ambicji, jak i prób przeciwstawiania się im; bezcelowości wysiłków kierowanych na budowę umocnień w przypadku braku konsekwencji w ich wykorzystaniu i woli obrony - jak w przypadku Twierdzy Modlin (Nowogeorgijewsk) z 1915 r. Ukazują oblicze postępu technicznego, który wykorzystywano zazwyczaj najpierw dla potrzeb militarnych. Unaoczniają koszt każdego konfliktu, gdyż walki forteczne, z uwagi na przewagę taktyczną obrońców, należały do wyjątkowo krwawych i brutalnych.

Funkcje narzucone wtórnie niektórym fortyfikacjom: więzienia, ośrodki deportacji, miejsca kaźni, a także obiekty tajnych eksperymentów naukowych czy centrów wywiadowczych, rozszerzają zakres ich roli jako przestrogi przed wszelkimi ambicjami i przesłankami wojennymi, dominacyjnymi czy dyskryminacyjnymi. Rola Cytadeli Warszawskiej, Fortu Ostróg Twierdzy Srebrnogórskiej, Twierdzy Kłodzkiej, poznańskiego Fortu VII, przemyskiej Lipowicy czy krakowskich fortów "Krzesławice" i "Luneta Warszawska" są tu szczególnie czytelne.

Zabytki fortyfikacje, dzięki zapisanym w nich treściom, są przypowieścią moralną, przestrzegającą przed wojną, przemocą oraz instrumentalnym lub bezkrytycznym traktowaniem postępu. Historyczne role fortyfikacji, jako świadków konfliktów, przemian politycznych a często także cierpień i zbrodni, wymagają szczególnej odpowiedzialności w procesach ich ochrony, konserwacji i rewaloryzacji.

Aspekt dobrych praktyk (sukcesyjny, adaptacyjny)

Aspekt wynikający z dzisiejszej roli i dzisiejszego postrzegania fortyfikacji opiera się przede wszystkim na ich cechach nieswoistych, osadzonych w historii, lecz przekształconych w wyniku przedsięwzięć i procesów niemilitarnych.

Fortyfikacje są najbardziej dysfunkcyjnym, z dzisiejszego punktu widzenia, dziedzictwem architektury, inżynierii i architektury krajobrazu. Powstały dla celów diametralnie różnych od dzisiejszych potrzeb i standardów. Stanowią wyjątkowo złożony problem w procesie właściwego doboru (sukcesji) nowych funkcji, a następnie w doborze technik i technologii konserwatorskich i adaptacyjnych. Zastosowanie współczesnych, rutynowych metod nie sprawdza się, prowadząc niekiedy do piętrzenia trudności i kosztów. Z drugiej strony struktura budowli fortyfikacyjnych i krajobrazu warownego oferuje dziś niezwykle cenne i pożądane wartości ekologiczne, kompozycyjne i harmonizujące oraz atrakcyjność, przydatność adaptacyjną dla celów turystyki kulturowej. Czyni to z udanych rewaloryzacji bardzo ważny argument przemawiający za podejmowaniem wysiłków dla zachowania i właściwego wykorzystania szeroko rozumianego dziedzictwa ery przemysłowej.

Istotna jest rola dawnych fortyfikacji jako swoistego poligonu konserwatorskiego - obszaru wdrażania i promocji dobrych praktyk, które, uwagi na złożoność uwarunkowań, znacznie poszerzają zakres wiedzy o rewaloryzacji i rewitalizacji zespołów zabytkowych.

*

Fortyfikacje wszystkich epok, ze szczególnym uwzględnieniem dzieł systemów: poligonalnego, fortowego i fortyfikacji rozproszonej (XVIII-XX w.) czyli fortyfikacji nowożytnych, tzw. "nowszych" i najnowszych, są przykładami typowych zabytków inżynierii i techniki, odpowiadających kryteriom: postępu technicznego, wartości historycznej, artystycznej, stopnia zachowania, rzadkości występowania i jego położenia². Są to zabytki wielostrukuralne i wieloznaczne, dokumentujące zarówno wartości związane z osobami projektantów, obrońców, z ważnymi, dramatycznymi i przełomowymi wydarzeniami historycznymi, często z martyrologią, jak i wartości wynikające z ich post militarnych przekształceń - ekologiczne, krajobrazowe miastotwórcze, społeczne. Wymagają kompetentnego, wyjątkowo uważnego, holistycznego podejścia konserwatorskiego oraz wsparcia specjalistów o wysokich kwalifikacji specjalistycznych i interdyscyplinarnych – dla których wsparciem ma być niniejszy dokument.

Opracował zespół:

Krzysztof Wielgus oraz Cezary Głuszek, Lidia Klupsz, Piotr Molski, Lech Narębski, Katarzyna Pałubska, Jadwiga Środulska-Wielgus

² określonych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa w: „Cel i zasady ewidencji zabytków techniki”, Warszawa, 2011.

Informacja dotycząca zasad przetwarzania danych osobowych przez Administratora oraz praw osób, których dane są przetwarzane została zamieszczona na stronie <http://bip.mkiidn.gov.pl> w zakładce ochrona danych osobowych.